

ТРЬОХРІВНЕВА ГЕРМЕНЕВТИКА ТЕОДОРА СТИЛІАНОПУЛОСА

Андрій БОБРИК, кандидат богослов'я, священник УПЦ Кіровоградської єпархії (м. Кропивницький, Україна)

ORCID: 0000-0003-1141-6637
E-mail: bobrik.andrei2017@ukr.net

"Богословские размышления" № 21, 2018: 158-166

DOI: 10.29357/2521-179X.2018.21.11

Анотация: Доклад посвящен обстоятельному анализу учения православного теолога Теодора Стилианопулоса о знании Бога через Священное Писание. Эта методология Богопознания называется "трансформационной герменевтикой". Отец Теодор выделяет три уровня анализа Писания: экзегеза, интерпретация, трансформация. Экзегетичный уровень – позволяет понять, что написано в тексте, интерпретационный – сформировать теоретическое знание о Боге. Для получения знания Бога через Писание необходимо "трансформационный уровень герменевтики". Имеется в виду не понимание слов Писания, а воплощение в жизнь всех его наставлений.

Ключевые слова: Священное Писание, герменевтика, экзегеза, интерпретация, трансформация, преображение.

The abstract: The paper is devoted to a thorough analysis of the teachings of the Orthodox theologian Theodor Stylianopoulos about the knowledge of God through the Holy Scripture. This methodology of knowledge of God is called "transformational hermeneutics". Father Theodore distinguishes three levels of analysis of Scripture: exegesis, interpretation, transformation. Exegetical level allows to understand what is written in the text, interpretative – to form theoretical knowledge about God. To gain knowledge of God through Scripture, a "transformational level of hermeneutics" is necessary. It does not mean understanding the words of Scripture, but the implementation of all his teachings.

Key words: Holy Scripture, hermeneutics, exegesis, interpretation, transformation, transformation.

Трьохрівнева герменевтика Теодора Стиліанопулоса, або герменевтика трансформації чи преображення основана на концепції “неопатристичного синтезу”¹ і поєднує в собі “старе і нове” (Мт. 13:52), укорінена в святоотцівський ідеал взаємозв’язку, взаємозалежності та взаємодоповненості Священного Писання і Священного Передання та Церкви, а також, віри й розуму – фактів, котрі згідно християнських авторитетів, необхідно сприймати не як конфліктуючі, а як співпрацюючі. Для отця Теодора віра й розум це дари Божі, критичне мислення цілком прийнятне, навіть по відношенню до Біблії, що є каталізатором герменевтичного пошуку і для котрого необхідна правильна модель співвідношення віри, розуму й Церкви; містичного пізнання й науки; особистості й громади віруючих; Церкви й культури.

На його думку, можливе відносне розуміння богословських істин, керуючись розумом, лише віра здатна звести ці істини на рівень спілкування з Богом. Розум, – за словами свт. Григорія Ніського, – величезна здібність людини, знак того, що вона створена по образу Божому². Розум здібний знайти основну мету свідчень Писання, яка полягає в повідомленні про рятівні діяння Бога в історії, в передачі Божественних істин про життя і спасіння. Розум допомагає нам відділити людські аспекти Біблії від божественних і читати Євангеліє як книгу віри й релігії, а не як історичну чи наукову працю. Хоча розум і є важливою складовою, але, лише, жива віра може актуалізувати зміст біблійного тексту, відповідно, вивчення біблійного тексту за автором є харизматичним актом. Розум здатний проаналізувати інтелектуальні моменти Священного Писання, але не може досягти остаточної істини в силу її трансцендентності, тому що саме про духовну реальність вчить Святе Письмо, а не концептуальний сенс складає його основну цінність. Тому, якщо розум буде ставити під сумнів богословські твердження Св. Письма, він буде переходити свої межі в силу неможливості адекватного сприйняття духовно-трансцендентної істини. Посилаючись на преп. Симеона Нового Богослова³ отець Теодор стверджує, що для екзистенціального сприйняття Біблії необхідна співучасть в Божественному житті.

Роль Церкви полягає в остаточному аналізі богословських суджень, оберігаючи окремого читача від омани та ересі. І поки людина не вступить в безпосередній досвід спілкування з Богом, вона повинна триматись авторитету Церкви.

Для герменевтики Теодора Стиліанопулоса, також, надзвичайно цінним є правильна модель співвідношень Писання, Передання і Церкви. Як відомо, є різні теорії, згідно з яких, трьома джерелами віровчення є Писання, Передання і вчительство Церкви. Інші теоретики беручи цю схему за основу, лише уточнюючи говорять, що вчительство Церкви входить у “Передання” і є вчительством вселенських та помісних соборів. Інші ж стверджують, що всі джерела істинного

¹ Э. Блейн, Марк Раев, Джордж Уильямс, *Георгий Флоровский: священнослужитель, богослов, философ* (М.: Издательская группа “Прогресс” – “Культура”, 1993), 155.

² Jaroslav Pelikan, *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism* (New Haven: Yale University Press, 1993), 128

³ Симеон Новый Богослов, прп. *Творения. Т.1. Слово 8.* (М.: из-д Свято-Троице-Сергиевой Лавры, 1993), 48.

віровчення ґрунтуються на містичному досвіді, на безпосередньому Богоспілкуванні. Ці теорії виникають внаслідок оцінювання Писання і Передання як певних інформаційних явищ: Писання і Передання містять ряд тверджень, для верифікації яких потрібний містичний досвід Богоспілкування. Що ж тут забувається? Те, що Писання, Передання, Церква – це реальності містичні, і як такі вони є місцями Богоспілкування, місцями досвіду пізнання Бога⁴.

У своїй статті “Писання і Передання в Церкві” отець Теодор згадує, як іноді протестантському принципу, за яким Боже слово явлене тільки Писанням, православні протиставляють принцип, що згідно з ним Бог сповіщає свої слова через Традицію (Передання). А Писання, з цієї точки зору, стає лише “записаною частиною Передання”. Такий погляд видається автору штучним спрощенням, що виникає через добрі наміри підкреслити єдність Писання та Передання. Теодор Стилианопулос наголошує на тому, що православна теологія загалом та Святі Отці Церкви зокрема завжди розуміли унікальність Святого Писання. Писання має “пріоритет” перед Переданням і вчительством Церкви. Твердження Передання і єпископів не можуть суперечити Писанню, яке є словом Бога. Писання і Передання є взаємозалежними, але вони не є чимось одним. Вони єдині, але реально розрізняються. Передання тлумачить Писання, оскільки Писання вручене Церкві, а Церква зберігає авторитет книг Священного Писан⁵. Ось така модель співвідношень Писання, Передання і Церкви для отця Теодора є надзвичайно цінним.

Також, немало важливим для герменевтичного процесу є святоотцівська екзегетична спадщина, адже, вона, має цілісний характер і охоплює: а) завдання богослов'я; б) природу біблійної істини; і в) життя Церкви. Святі отці не просто аналізували конкретний текст, а інтелектуально осмислювали та екзистенційно приймали основну мету, характер і духовний сенс Св. Письма. Для них завдання полягало не стільки в інтерпретації тексту, скільки в усвідомленні задуму і дарів Божих, про які свідчить сам текст. Таким чином, сучасні дослідники сильні в літературно-історичному аналізі, а святоотцівська екзегеза в духовно-богословській інтерпретації. Тому, Теодор Стилианопулос вважає, що взаємодія цих двох напрямків відкриває блискучу герменевтичну перспективу⁶.

У своїй фундаментальній праці “Новий Завіт: Православна перспектива: Писання, передання, герменевтика” професор Теодор Стилианопулос пропонує своє розвинуте вчення про знання Бога через Писання. Ця методологія Богопізнання називається “трансформаційною герменевтикою”. Професор вважає, що “Писання – не жива істота, а запис, і тому не може само себе інтерпретувати”. Інтерпретатором Писання виступає “неперервна релігійна спільнота”, в “неперервність” існування якої в історії, звісно ж, необхідно вірити. Всяка інтерпретація є відносною, зумовленою конфесійними або науковими “віруваннями”. Усяка

⁴ Ю. Чорноморець, “Дискусії про неопатристику у православній теології початку XXI століття,” *Філософська думка-SENTENTIAE: Спецвыпуск IV* (2013). Герменевтика традиції та сучасності у теології та філософії (Вінниця: ВНТУ), 51.

⁵ Там само, 52.

⁶ Т. Стилианопулос, *Новый Завет: Православная перспектива: Писание, предание, герменевтика* (М.: ББИ, 2008), 116-128.

історично точна екзегеза сама по собі не формувала віровчення – це було результатом саме теологічної інтерпретації. Але і буквальна екзегеза Писання і його теологічна інтерпретація не дають знання Бога. Тому, Теодор Стиліанопулос пропонує свою трьохрівневу герменевтику, котра основана на концепції “неопатристичного синтезу” і через преображення особистості, тобто, не просто розуміння слів Писання, а втілення їх в житті, дає можливість пізнати Бога. “Автор виділяє три рівня розуміння Священного Писання:

- 1) **Екзегетичний** – прагнення до пошуку початкового сенсу біблійного тексту в історико-культурному контексті.
- 2) **Інтерпретаційний або оціночний** – передбачає погодження або незгоду читача з ідеями та твердженнями Писання, як правило, на основі якихось авторитетів або оціночних критеріїв. Цей рівень зв’язаний з богословською інтерпретацією тексту.
- 3) **Трансформаційний або преображення** – рівень екзистенціального залучення чи молитовного використання Св. Письма, що є наслідком особистого прийняття біблійної істини.

Також професор вказує на чинники, які обумовлюють православність герменевтики і діють на всіх трьох її рівнях:

1. Віра і розум, як епістемологічні шляхи пізнання істини, свого роду “герменевтичні модули”.
2. Письмо і Передання – “герменевтичні свідчення” істини.
3. Громада віри і її індивідуальні члени як “герменевтичні представники” і судді.
4. Життя Церкви і культура як “герменевтичні контексти” обговорення і встановлення істини.
5. Здібність людини і Божественна благодать як “герменевтичні ініціатори” в розрізненні й актуалізації істини”⁷.

1. **Екзегетичних рівень.** Рівень розуміння біблійного тексту в його концептуальному значенні, літературній формі, історичному контексті. Це – рівень тексту, який автор також визначає як рівень автора, тому що доступ до його думок здійснюється тільки через текст. Таким чином, екзегеза є спробою вникнути в логіку автора, мислити його категоріями. Даний рівень передбачає аналіз всіх сторін тексту: богословської, історичної, культурної, літературної та ін., відповідно акцент робиться на вирішенні питань історичного характеру. Але разом з тим, це початковий рівень серйозного богослов’я, тому що досліджується текст, що несе в собі Божественне Одкровення. Але разом з тим, в ідеалі цей рівень герменевтики повинен бути позаконфесійним, що народжує широку екуменічну перспективу.

⁷ Там само, 198-200.

На даному рівні подолання герменевтичної проблеми відбувається шляхом більш ґрунтовного історико-критичного дослідження, тому на даному рівні дається повна свобода для аналізу і синтезу в будь-якому напрямку. У цьому сенсі сучасні критичні історико-літературні методи є найбільш придатними й витонченими варіантами патристичного буквально-граматичного підходу до Писання, але без звичних для них філософських та ідеологічних упереджень, тому що це неминуче призведе до нерозуміння найважливіших елементів Святого Письма, іншими словами, екзегеза може перетворитися в “ейсегезу”, тобто повідомлення власних ідей під виглядом Священного тексту [6, с. 201-205]⁸.

На думку Теодора Стіліанопулоса саме по собі критичне дослідження не застережене від хибності та помилковості. Екзегетичний підхід, який піддає забуттю найголовнішу – релігійну суть Писання, *σκολός*, чи *sensus plenior* (більш повний сенс), ризикує виродитись в античний педантизм⁹. Тому, поставлена задача герменевтики вирішується на більш складнішому рівні.

2. Другий рівень герменевтики – це інтерпретаційний. Включає все, що пов’язано з читачем. Вирішальну роль відіграє згода чи непогодження зі свідченням Священного Писання, котрі визначаються його питаннями, мотиваціями, цінностями, потребами, філософськими поглядами, цілями та задачами. Визначальним елементом є цінність, котра шукається і знаходиться в Св. Писанні у відповідності з різними інтересами читача або дослідника. Інтерес може визначатися різними актуальними проблемами сучасності, наприклад, для християн завдання Біблії полягало у пастирських настановах віруючих; для богословів – це викладання таємниці Бога, Його буття, воля; для поетів – прославлення слави Божої; для сучасних істориків і філологів – антикварних характер і так далі. Із-за багатства і розмаїття інтересів другий рівень герменевтики слід назвати оцінювальним або інтерпретаційним¹⁰.

Саме цим ускладнюється герменевтична проблема, велика кількість інтересів призводить до різноманітності в розумінні сенсу тексту. “Православність” же зберігається завдяки присутності найважливіших “герменевтичних факторів”: вірному співвідношенню віри й розуму, а також зв’язку Письма з Переданням. В даному випадку, віра не лише індивідуальна, а перш за все, віра громади Церкви, має важливе епістемологічне значення, тому що приймає знання, яке міститься в Св. Писанні як Богом відкрите і використовує різноманітні методи для його вилучення. Теодор Стіліанопулос висловлюється за використання критичних методів, що в перспективі віри носить позитивний характер, тому що справжня віра витримає будь-яку критику. А ось “автономія розуму” є небезпечною, тому що може приписати собі роль критерія істини, що є безсумнівним наслідком постмодернізму¹¹.

⁸ Там само, 201-205.

⁹ Там само, 206.

¹⁰ Там само, 210.

¹¹ Там само, 211.

На цьому рівні існує безліч підходів до розуміння Св. Письма, які професор намагається оцінити щодо їх “ортодоксальності”. Так, в центрі істини, він ставить святоотцівський ідеал взаємозв’язку віри і розуму при використанні сучасних методик вивчення Писання. Праворуч від центру – позиції консервативного і традиціоналістського спектру з безліччю відтінків – протестантські, католицькі й православні. Об’єднує їх чітка богословська орієнтація в герменевтиці. Зліва від центру – герменевтичні концепції мислителів освіти від Вольфхарта Панненберга до самого Шлейєрмахера. Відрізняє цих “консервативних лібералів” чітка філософська орієнтація, яка стимулює виникнення таких герменевтичних теорій пізнання, які передбачають можливість двозначності і неясності в питаннях істинності Писання. Далі ближче лівого краю автор поміщає ліберальні і феміністичні підходи, які хоча і дають якісь екзегетичні результати, але спотворені соціо-політичною ідеологією¹².

Православна позиція полягає в кафоличній єдності, в котрій одночасно присутні різні герменевтичні концепції та погляди, і вони укорінені в самому Писанні: “харизматична” ап. Павла, “етична” ап. Якова та “апокаліптична” книги Одкровення.

Теодор Стіліанопулос з особливою увагою наголошує на еклесіальності герменевтики і неможливості тлумаченні Писання з самого себе. Таким чином, в оцінювальному виборі підкреслюється першість Передання по відношенню громади віруючих. Але, не можна сказати, що “Писання вище Церкви” чи навпаки, “Церква вище Писання”, адже ці величини не порівнювальні¹³. Також, наголошує на необхідності поєднання двох рівнів герменевтики, екзегези та інтерпретації, так як, з однієї сторони, Священне Писання є історичним записом Одкровення, і є незмінним, з іншої – євангельські свідчення заслуговують повноти викладу для кожного покоління властивою йому мовою. Другий рівень герменевтики дає теоретичне або конфесійне знання про Бога. Для отримання знання Самого Бога необхідний “трансформаційний рівень герменевтики”. Мається на увазі не розуміння слів Писання, а втілення в життя всіх його настанов¹⁴.

3. Третій рівень герменевтики – трансформаційний або преображення. Цей рівень вимагає не виявлення сенсу тексту, а внутрішню сприйнятливість до дії Св. Духа. Він є найглибший, а тому більш закритий для дискурсивного розуму і разом з тим відкритий для будь-якої віруючої людини через благочестиве життя. Основою інтерпретації в Православ’ї є Св. Дух. Отець Теодор посилається на приклад прп. Симеона Нового Богослова, для якого справжнє знання це не концептуальне розуміння біблійного вчення, а знання здобуті внаслідок пережитого особистого досвіду трансцендентних реалій, які відкривають йому Воскреслий Христос через Духа Святого, Котрий перебуває в Церкві. “Прихована сила віри” дозволяє людині вийти за межі людських обмежень і пізнати сутність свідчення Нового Завіту через

¹² Там само, 216-217.

¹³ Там само, 223.

¹⁴ Г. Христокін, 2009. *Трансформаційна герменевтика*” Теодора Стіліанопулоса. Релігія в Україні. <http://www.religion.in.ua/main/616-transformacija-germenevtika-oteodora.html>.

входження в благодатний стан “Θεωρία” (споглядання Бога) [6, с. 233]¹⁵. Хоча, цей стан харизматичний і містичний, але його не можна назвати езотеричним, оскільки прп. Симеон говорить про пізнання Бога через власний досвід і Його благословень, який відкритий будь-якому, хто читає та вивчає Біблію. Головна проблема трансформаційного рівня герменевтики полягає в нестачі віри, вона не може бути формальною, тобто, інтелектуальним погодженням з біблійними істинами. Віра повинна бути живою, яка веде до покаяння і праведного життя.

Трансформаційний рівень не відділений від двох попередніх, але зовсім відмінний від них і пропонує власні герменевтичні процеси. Наприклад, в Євангелії читаємо наступні слова: “*Заповідь нову даю вам, любіть один одного; як Я полюбив вас, так і ви любіть один одного*” (Ін. 13:34-35). На екзегетичному рівні ми досліджуємо всі нюанси вчення Христа про любов у світлі Його служіння, чому це вчення є новим, спів ставляємо любов до Бога і ближнього в Старому і Новому Завітах. На інтерпретаційному рівні – нам необхідно прийняти оцінювальне рішення: чи варто приймати вчення Христа про любов, і якщо варто, то до якої міри. На рівні преображення – ми маємо змогу відчути на собі силу любові Христової та преобразитись під її впливом, приймаючи Господа і Його слова для благоговійного виконання¹⁶.

Норми життя, виконання яких вимагає Новий Завіт, є надприродними для людини. Людина повинна мати надприродну поведінку (“підставляти щоку” тощо), надприродні почуття (“любити ворогів” тощо), брати участь у надприродних таїнствах (“хто не хреститься, той не ввійде до царства Божого”; “хто не споживатиме Тіла Мого і не питиме Крові Моєї, не ввійде до царства Небесного”). Виконання цих надприродних вимог можливе за умови Божої допомоги, благодаті. Благодать допомагає діяти згідно з цими настановами Писання, а це, у свою чергу, трансформує людину. І людина може пізнати Бога, як того, Хто допомагає жити їй згідно з настановами Писання. Це пізнання Бога виникає як наслідок дій згідно з постановами Нового Завіту, навіть якщо людина не має великої вченості і не має містичного пізнання. Це пізнання Бога через Писання є також благодатним переживанням, відкритим для кожного, хто вірить і любить. Такі переживання можна назвати “досвідом віри”¹⁷.

Теодор Стилианопулос першим і єдиним серед православних теологів наголошує на тому, що не лише Церква має право інтерпретувати Писання, але і Біблія містить вимоги до Церкви, і слова Біблії засуджують церкву, якщо вона не виконує цих вимог. Після Біблійного тексту, який займає перше місце, наступною контролюючою інстанцією на рівні преображення є громада віри – Церква, котра покликана “випробовувати та розрізнати духів” (1Ін. 4:1). Церква дуже важлива герменевтична діюча особа, як на рівні тлумачення, так і рівні преображення. Лише Церква репрезентує єдність у Христі і сяє оновленням у Духові, є нібито видимою актуалізацією життя, яке спасається і обожнюється – тому вона дозволяє

¹⁵ Стилианопулос, *Новый Завет: Православная перспектива*, 233.

¹⁶ Там само, 228.

¹⁷ Христокін, *Трансформаційна герменевтика* Теодора Стилианопулоса.

пізнати в собі Бога. Таким чином, пізнання Бога через Писання можливе завдяки вірі та виконанню біблійних настанов у Церкві і Церквою. “Конкретним свідченням, критерієм та інтерпретатором перетворюючої істини є сам внутрішньо змінений християнин, що перебуває в спільноті”¹⁸.

Герменевтика преображення по відношенню до Церкви – це осмислення того, як сакральний сенс Нового Завіту і його нормативні аспекти стають живою істиною, живим словом Божим, в “праксісі” Церкви: літургії, проповіді, канонах, пастирських настановах, адміністративних справах та інших. Вчення Теодора Стиліанопулоса про пізнання Бога через Писання шляхом виконання Його вимог, хоча і обґрунтоване за допомогою аргументів сучасної біблеїстики та патрології, за основним змістом аналогічне до тез містичної теології грецької патристики, що інтерпретується літургійним зібранням, коріниться в теології Максима Сповідника¹⁹ і Миколая Кавасілі²⁰.

“Герменевтика преображення надзвичайно важлива за свою сутність і функцією, оскільки її мета – і духовне розрізнення, і екзистенціальне входження в нове життя”²¹.

БІБЛІОГРАФІЯ

Блейн, Э., Раев, М., Уильямс, Дж.. *Георгий Флоровский: священнослужитель, богослов, философ*. М.: Издательская группа “Прогресс” – “Культура”, 1993.

Епифанович, Сергей Леонтьевич. *Прп. Максим Исповедник и византийское богословие. Глава 13. Богопознание*. https://azbyka.ru/otechnik/Sergej_Epifanovich/maksim-ispovednik-i-vizantijskoe-bogoslovie/13.

Николай Кавасила, св. *Семь слов о жизни во Христе*. <https://www.hesychasm.ru/library/nkavas/index.htm>.

BIBLIOGRAPHY

Blein, E., Raev, M., Uil'iams, Dzh.. *Georgii Florovskii: sviashchennosluzhitel', bogoslov, filosof*. M.: Izdatel'skaia gruppа „Progress“ – „Kul'tura“, 1993.

Epifanovich, Sergei Leont'evich. *Prp. Maksim Ispovednik i vizantiiskoe bogoslovie. Glava 13. Bogopoznanie*. https://azbyka.ru/otechnik/Sergej_Epifanovich/maksim-ispovednik-i-vizantijskoe-bogoslovie/13.

Nikolai Kavasila, sv. *Sem' slov o zhizni vo Khriste*. <https://www.hesychasm.ru/library/nkavas/index.htm>.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Сергей Леонтьевич Епифанович, *Прп. Максим Исповедник и византийское богословие. Глава 13. Богопознание*. https://azbyka.ru/otechnik/Sergej_Epifanovich/maksim-ispovednik-i-vizantijskoe-bogoslovie/13.

²⁰ Николай Кавасила, св. *Семь слов о жизни во Христе*. <https://www.hesychasm.ru/library/nkavas/index.htm>.

²¹ Стиліанопулос, *Новый Завет: Православная перспектива*, 251.

- Симеон Новый Богослов, прп. *Творения. Т.1. Слово 8*. М.: из-д Свято-Троїце-Сергієвої Лаври, 1993.
- Стилианопулос, Т. *Новый Завет: Православная перспектива: Писание, предание, герменевтика*. М.: ББИ, 2008.
- Христокін. Г. 2009. “Трансформаційна герменевтика” Теодора Стиліянопулоса Релігія в Україні. <http://www.religion.in.ua/main/616-transformacijna-germenevtika-oteodora.html>.
- Чорноморець, Ю. “Дискусії про неопатристику у православної теології початку ХХІ століття.” *Філософська думка-SENTENTIAE: Спецвипуск IV* (2013). Герменевтика традиції та сучасності у теології та філософії. Вінниця: ВНТУ.
- Pelikan, Jaroslav. *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism*. New Haven: Yale University Press, 1993.
- Simeon Novyi Bogoslov, prp. *Tvoreniia. T.1. Slovo 8*. М.: iz-d Sviato-Troitse-Sergievoi Lavry, 1993.
- Stilianopulos, T. *Novyi Zavet: Pravoslavnaia perspektiva: Pisanie, predanie, germenevtika*. М.: BBI, 2008.
- Khristokin. G. 2009. “*Transformatsiina germenevtika*” Teodora Stiliianopulosa *Religiia v Ukraïni*. <http://www.religion.in.ua/main/616-transformacijna-germenevtika-oteodora.html>.
- Chornomorets', Iu. “Diskusii pro neopatrystiku u pravoslavonii teologii pochatku XXI stolittia.” *Filosofs'ka dumka-SENTENTIAE: Spetsvипusk IV* (2013). Germenevtika traditsii ta suchasnosti u teologii ta filosofii. Vinnitsia: VNTU.
- Pelikan, Jaroslav. *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism*. New Haven: Yale University Press, 1993.